

УДК 821.162.1.09

Наталія Цьолик

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

СТРАТЕГІЯ ПЕРЕКОНАННЯ ЧИТАЧА У ТВОРАХ МІХАЛА ЧАЙКОВСЬКОГО

Польських письменників, які пишуть на козацьку тему (тобто «українська школа» в широкому розумінні) й наголошують на своєму предметі як на головному історичному явищі, в певному сенсі можна бачити як речників узагальненого козакофільства у вигляді, принаймні, основного акценту і зацікавлення. Свої історичні переконання польські романтики «української школи» висловлювали здебільшого у авторських примітках, відступах, коментарях до прозових і поетичних текстів. Саме передмови до творів Міхала Чайковського стали предметом нашого дослідження.

Ключові слова: романтизм, українська школа, козакофільство, історична проза, передмова.

Polish novelists, who outline the kozak theme (viz «Ukrainian school» in its wide meaning) and emphasize their subject as the main historical phenomenon, may be regarded, to some extent, as the spokesmen of those who highly respected and were interested in kozak epoch. Polish representatives of romanticism expressed their positions and opinions in explanatory notes provided by author, indentations, commentaries on prose and poetry texts. The forewords to Michał Czajkowski's creative works are the subject of this article.

Keywords: romanticism, «Ukrainian school», kozakofilstwo, historical prose, foreword.

Polskich pisarzy, piszących na temat kozactwa (tzn. «ukraińska szkoła» w szerokim ujęciu) i akcentujących na swoim przedmiocie jako podstawowym zjawisku historycznym, w pewnym sensie można traktować jako rzeczników uogólnionego kozakofilstwa, reprezentowanego co najmniej jako podstawowy akcent i zainteresowanie. Swoje przekonania historyczne polscy romantycy «szkoły ukraińskiej» wyrażali przede wszystkim w przypisach autorskich, dygresjach, komentarzach do prozy i tekstów poetyckich. Właśnie przedmowy do utworów Michała Czajkowskiego stały się przedmiotem niniejszego badania.

Słowa kluczowe: romantyzm, szkoła ukraińska, kozakofilstwo, proza historyczna, przedmowa.

Історіософія польських та українських романтиків характеризувалася тенденцією до ідеалізації давнини. Митці з пограниччя двох культур сумували за ідеальними часами польсько-української дружби і взаємодопомоги, за тим героїчним минулим, яке знайшло відображення у створеному ними міфі про «ідеальне козацтво». Романтичних поетів та письменників українсько-польського пограниччя, які писали на козацьку тему та наголошували на своєму предметі як на головному історичному явищі, можна сприймати як речників козакофільства з погляду основного акценту і зацікавлення. Поява у художній літературі двох протилежних образів України та козака супроводжувалася критичними статтями, полемікою в періодиці, роздумами письменників, якими вони ділилися в своїх листах, публічних виступах, нарешті, в самих творах. Ці твори мають не однакову художню цінність, але вони породили певний дискурс козацтва. Свої історичні переконання польські романтики «української школи» реконструювали на двох взаємопов'язаних площинах: власне творах і додат-

кових елементах: передмовах, примітках, післямовах, що становлять не менш важливу складову їхньої творчої спадщини. Такий своєрідний симбіоз був характерний як для чільних поетів «української школи», як, наприклад, С. Гощинського чи Ю.-Б. Залеського, так і для менш відомих — Е. Галлі, Е. Ізопольського, О. Грози. На думку Д. Сосновської, така «книжка в книжці» мала не лише доповнювати знання читача, а й створювати ілюзію відповідності літературного задуму історичній правді [7, с. 165]. Цю другу площину доповнюють окремі розвідки письменників школи, що виражали своє зацікавлення козаком, — М. Грабовського, М. Чайковського, Т. Падури.

Характерною рисою творчості Михайла Чайковського були романтизм, літературна та політична діяльність на історичному полі. Емігрант, діяч Демократичного Товариства випадково став письменником, коли весною 1835 року поселився у Парижі, став кореспондентом французьких журналів, дебютувавши оповіданнями на козацьку тематику. Письменницький успіх Чайковського не приніс визнання. Автор залишився продуктом своєї епохи, насамперед людиною дії, для якої літературна робота була антрактом, тимчасовою зміною діяльності. Тому коли перед Чайковським відкрилися перспектива політичної діяльності, він без жалю зламав перо письменника, аби на прохання князя Адама Чарторийського підтримувати справи Готелю Ламберт у Римі, а згодом присвятити себе організації дипломатичної агенції в Стамбулі [6].

Метою нашої роботи є спроба оцінити значення авторських коментарів до художніх текстів. Творчість Чайковського поєднує дві письменницькі стратегії: старопольську традицію «*niepróźnującego próżnowania*», що вже відходила в минуле, та нову рису в літературі — використання художнього слова для досягнення іншої, не літературної мети. Література перетворювала автора в пророка, що вказував народіві історичні цілі та шляхи їх досягнення. Таким чином, простежується добре відома сьогодні соціотехніка літературного впливу на читача. Створення та представлення певного світу відбувається з метою прив'язання читача до його цінностей, як один із способів впливу на дійсність. Передмови, які постійно додавав до своїх творів Чайковський, і є елементом такої стратегії переконання. Вони пояснюють читачеві значення твору, розтлумачують неоднозначні літературні ідеї, витягують із минулого те, що на думку автора є актуальним і сьогодні. У більшості його творів маємо справу з історичними фабулами [6, с. 127]. Власне переконливо-пояснююча роль передмов Чайковського доводить, що його більше хвилювало наближення читача до певних ідей, аніж художній ефект твору.

Спробуємо розглянути на конкретних прикладах, як цей принцип діє на практиці. В передмові до «Козацьких повістей», написаній у Скутарі 1862 року, Чайковський посилається на думку еміграційного історика та поета Кароля Сенкевича, котрий порівнював два типи лицарів у історії Польщі: козаків та хрестоносців. Від такого порівняння залишився тільки крок до думки, що Польща ще й досі існувала б, якби вони збереглися. Релігійна мотивація занастала її історичні шанси.

Аби ще більше переконати читача, М. Чайковський далі у своїй передмові будує своєрідну теорію, в якій, посилаючись на авторитет А. Міцкевича, показує свою творчість не як літературну фікцію, а як пісню, що зберегла історичну правду в найчистішому вигляді. Автор стверджує, що натхненно написаний твір містить більше правди, ніж наукові дослідження. Відкидає «лінзу і око», визнаючи лише «почуття та віру». «*Dramat dwóch rycerstw [...] dziś odbija się większą prawdą w pieśniach i powieściach*

wyobraźni, jak w historiach pisanych na kopyto i za rozkazem niemieckim, moskiewskim i łacińskim albo jezuickim» [3, с. 10]. І читаємо далі: «Prawda raz wyrzucona z ciemnic, świeci jak słońce na jasnych obłokach nieba. I z pieśni, i z powieści przechodzi z pokoleń do pokoleń i wsercach ludzi niżej na różaniec prawdy paciorki wypadków po paciorkach — i duch prawdy się nie skrzywi, nie zaginie, wyszana rycerskość przechowa się po wiek wieków w prawdzie, w wierze, w nadziei, a jak Bóg da, i w czyn się przeobrazi» [3, с. 11].

Передмови, написані у Парижі, не містять відверто антирелігійних ідей. Автор концентрується лише на об'єктивному представленні реалій зображеного світу. У турецькому періоді незадоволення Чайковського концентрується на виразній відразі до католицизму. Передмова до «Овручанина» — епопея наполеонівської шляхти Північної Волині — містить анекдот про одного овруцького шляхтича, затятого католика, котрий поїхав до Рима вивчати ватиканські архіви, аби знайти в них докази, що саме католицизм став фундаментом величі Польщі. Знайшов, але всупереч своїм бажанням та поглядам, докази зовсім протилежного. «*Katolicyzm oddał królów polskich pod zwierzchnictwo cesarzów niemieckich. — Katolicyzm zepchnął Polskę ze zwierzchnictwa nad Sławiańszczyzną, wyznającą dogmat Kościoła Wschodniego, Kościoła Tradycji. — Katolicyzm sprowadził Krzyżaków na łęski Polski i Litwy. — Katolicyzm nie dał Stefanowi Batoremu zniwieczyć wzrastającej potęgi Moskwy. — Katolicyzm rozdzielił Polaków z Kozakami, spowodował kłęski i upadek obydwóch rodów jednego narodu. — Katolicyzm uzbroił Jana Sobieskiego na obronę największego wroga Polski, cesarza niemieckiego, przeciwko Muzułmanom, najlepszym sprzymierzeńcom Polski. — Katolicyzm chcąc tępić dysydentów w Polsce, jak hugonotów we Freancji, sprowadził powód prawny do rozbiórów Polski. — Katolicyzm wydał bullę w 1832 przeciwko tym Polakom, którzy chcieli oswobodzić ojczyznę spod obcego jarzma*» [4, с. XVI–XVII]. Бідолаха навіть не міг радіти, що взагалі знайшов документ, згідно з яким княгиня Ольга планувала перенести столицю з Києва до Овруча.

Передмова мала підготувати певний клімат, підходящий, на думку письменника, для сприйняття його твору. Її метою було ознайомити читача з фактологією, полегшити йому рух у представленому твором світі, тим самим поєднати художні реалії із позалітературною дійсністю. Саме так реалізувався романтичний постулат відтворення місцевого колориту, а найважливіше — досягалася довіра читача. Якщо реалії твору збігалися з позалітературною дійсністю (згаданою в передмові), то можна також довіряти іншим фактам та оцінкам, вписаним в архітектоніку повісті. «*Dorzucam to wszystko do dawnej gawędy o Owruczanach; niech idzie w świat polski*» [4, с. VII]. У вже згаданій передмові до «Овручанина» Чайковський описує генезу козацтва. Його початки вбачає в давніх привілеях перших Ягеллонів, котрі шляхті без маєтків визначили для заселення землі навколо Чорнобиля. Однак не всі раділи такій нагоді, бо «*Czernobyl, nie zaś Brusilow. — Czernobyl w naszych czasach oprócz smoły, dziegciu i dziedzictwa Chodkiewiczów nie miał nic powabnego. — A Brusilow swojemi wódkami, równał się a może i przewyższał Gdańsk — bo zacząwszy od Dzięgielówki i Kalmusówki, a skończywszy na Ratafji i Goldwaserze, wszystko tam było i doskonałe*» [4, с. XIII].

Для читача передмова могла виконувати роль путівника, навіть тоді, коли автору описувані явища не були відомі з власного досвіду. У вступі до «Вернигори» Чайковський характеризує єврейське населення містечка Салонік (навіть називає його єврейським). Тут переважають іспанські євреї, хоча є район польських євреїв, який називається «Поляки». Його мешканці перейшли в іслам і тепер служать у поліції,

жандармерії, на митниці, гноблячи своїх недавніх володарів. На думку автора, це сталося тому, що до переходу в іслам євреї встигли просякнути темпераментом і волелюбністю польської шляхти.

«*Duch naszej szlachty ich owionął i już na wychodźstwie, zagranicą, jak nie znaleźli szlachty polskiej, nie chcieli zostać Żydami szlachtą. Lubię ich za to — jak lubię dziarskich Izraelitów służących w Kozakach i Dragonach od początku organizacji — jak lubię Izraelitów polskich, wykonywających patriotyzm w czynie — a już jest nie tylko nadzieja, że oni spolszczą, ale pewność, że przeszli na Polaków*» [5, с. XII]. Цей фрагмент показує, як Чайковський змінив свої погляди щодо ізраїльтян — від поблажливо-зневажливих до визнання їх справжніми солдатами, що прирівнюються до польської шляхти у справі служіння національній ідеї.

Ще одну рису авторських вступів можна визначити в передмові до «Кірджалі», написаній у 1862 році в Стамбулі. Чайковський відверто зізнається, що, пишучи в 30-х роках у Парижі, знав схід лише з баламутного (як зараз розуміє) сприйняття європейців чи росіян, які, хоча й із різних причин, неправдиво показували балканську дійсність. «*Żałuje że był w obłądnie — i nie raz sobie mów: wołałbym był nie pisać tak, jakem pisał*» [2, с. VIII]. Автор розвінчує міфи про сербських повстанців, у яких звичайний розбій та грабунок подавалися як надзвичайна хоробрість та героїзм. Міф про Мілоша Обреновича оповідав про розпусника, котрий велів убити чоловіка, аби заволодіти його дружиною. На думку письменника, ані повстанці, ані герої не можуть стати істотою національної епопеї. «*Wątkiem do epepei narodowej — siłą, sterem narodowości jest Szlachta — z rodu — z tradycji. Taka jaka jest w Polsce [...] takiej nie masz ani w Serbji, ani w Bułgarii [...] Demokracja, we wszystkich swoich odcieniach [...] nie może podnieść narodu. Aristokracja może go podnieść i postawić na nogi. Tylko jedna szlachta może utworzyć i przeobrazić w epepeję narodową ona tylko może wyrzec to słowo i postawić go w ciele*» [2, с. XII].

Думки передмови насичені зневірою у колишні ідеали. Коли Чайковський писав «Кірджалі», то взяв за основу тему, оспівану Байроном, опрацьовану Пушкіним. Головний герой опинився в потрійному трагічному клубку обставин: прихильність Паші, емоції слов'янського походження і кохання до Селіми, коханої доньки володаря.

Консерватизм старіючого Чайковського йшов у парі з ностальгією і роздумами, що справа козаччини, якій присвячено все життя, безповоротно залишилася в минулому. У вступі до третього видання «Вернигори» автор пише, підсумовуючи зроблене: «*W puściźnie po Matce, po Dziadku moim kądzieli — oddzidziżyłem myśl o kozaczyźnie. Rycerską hulaszczością Kozaków postawić na nogi Polskę. Braterskością Polaków spolszczyć Kozaków. Myśl ta marzeń dziecinnych, z wiekiem rosła na święte przykazanie kozacze do wykonania*» [5, с. V]. Цього, на жаль, не вдалося здійснити. У цей період Чайковського можна порівняти з людиною, яка тоне і хапається за лезо. У житті письменника цим лезом була царська амністія й останній політично-релігійний прийом. Потім — повернення в Україну, робота над черговими літературними творами, зрештою — самоубийство, що, напевно, було останнім суверенним рішенням Садика Паші. Останнім і остаточним вираженням його свободи.

Повість «Боснія» була останнім, на жаль, не виданим твором. Її рукопис знаходиться у бібліотеці Варшавського університету. В початковій версії вступу автор вказує на політичне призначення літератури і пише пером: «*Adamowi Czaykowskiemu, Majorowi Kozaków Sławiańskich Cesarstwa Otomańskiego, Ojciec, który służył sławiańskiej*

rzeczy lat czterdzieści z górą, ofiaruje tę swoją pracę synowi, który służyć będzie dalej tej świętej sprawie- Jeśli taka Boża wola. Autor, 31 maja 1871» [1, с. III].

Твори Міхала Чайковського не оминула ерозія часу; сьогодні вони відомі хіба що літературознавцям. Свідченням невтільених ідей залишається для нас його життя, тому важливим записником його спадщини є передмови — авторські коментарі — до певних літературних творів.

Ця тема потребує подальшого детального розгляду і певної популяризації. Передмови становлять лише невелику частину позасюжетних елементів у творах Міхала Чайковського. Вони мають різну форму, залежно від тематичного спрямування твору. У нашій роботі вдалося звернути увагу на малозрозумілі та часто проігноровані читачем частини книг і частини авторського звертання до нас.

ЛІТЕРАТУРА

1. Czajkowski M. Bośnia / M. Czajkowski. — Rkp, BUW nr inw.197
2. Czajkowski M. Kirdżali / M. Czajkowski. — Lipsk : Drukiem F.A.Brockhousa, 1862. — 212 s.
3. Czajkowski M. Powieści kozackie / M. Czajkowski. — Lipsk : Drukiem F. A. Brockhaus.1863.
4. Czajkowski M. Owruczanin. Powieść historyczna z 1812 roku / M. Czajkowski. — Lipsk : Drukiem F. A. Brockhousa, 1863.
5. Czajkowski M. Wernyhora wieszcz ukraiński. Powieść historyczna z roku 1768 / M. Czajkowski. — Lipsk : Drukiem F. A. Brockhaus, 1868.
6. Chudzikowska J. Dziwne życie Sadyka Paszy / Chudzikowska J. — Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987. — 570 s.
7. Sosnowska D. Ambiwalencje i sprzeczności: o dziwnych Kozakach w polskiej literaturze romantycznej / Sosnowska D. // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze 2 / Pod red. S. Kozaka. — Warszawa, 1994. — S. 165–171.